

Dos llibres de devoció del notari Lluís Guilla*

EULÀLIA MIRALLES
Universitat de València

Emplea bé lo temps, qu'és rica mercaderia, que a cada instant ab un acte de pur amor de Déu pots guanyar la ditxosa Eternitat. No viscas ociós, que o donar fruyt la vinya a l'amo o llenya al foc, o treballar o cremar. L'home ociós no eixirà de les passions victoriós. Llitg bons llibres y guarda't de llegir y de tenir en ta casa llibres de novelas y comèdias humanas, que inspíran al cor lo profà amor, y de vèurer y oyr comèdias y farsas impuras, que tot això és llansar oli al foc que't farà plànyer de sos ardors. (Guilla, 1695, p. 48)

Amb aquests mots el notari rossellonès Lluís Guilla, després de remetre a la paràbola dels obrers de la vinya (Mt 20,1-16), ens ofereix les pautes per vèncer els sofriments de la vida terrenal: l'home ha de llegir bons llibres, és a dir, aquells que inspíren l'amor diví, i deixar de banda tot allò que encengui les flames de l'amor profà, la lectura de novel·les i comèdies i l'anar al teatre. Els bons llibres són els que ensenyen les pautes que han de regir la vida del bon cristià, entre els quals els dos tractats de devoció que ell va donar a la impremta: *Manual de doctrina christiana* i *Alas per volar a Déu*.

La historiografia ens presenta Guilla exercint de notari públic a Perpinyà a partir dels anys cinquanta del segle XVII, com a escrivà de la Procuració Reial d'encà de 1653 i com a encarregat dels arxius de l'administració al Rosselló des de 1667. Sabem també que va escriure les dues obres citades més amunt, en les quals es revela com un fervent seguidor de les doctrines de Francesc de Sales, i que va morir l'any 1702.¹ De la seva actuació com a notari se n'ha guardat rastre als Arxius

* Agraieixo les aportacions i orientacions que m'han ofert Mercè Comas i Joan Peytaví.

1. Per a Guilla, vegeu *Annuaire* (1834, p. 111), Capeille (1914, p. 258) i Pons (1929a, p. 159-163), a banda d'algunes referències esparses (Pastre, 1907-1908, p. 53-59; Gibrat, 1908; Guiter, 1970-1972, núm. 6, p. 14; Rubió, 1986, p. 52, i Comas, 1993, vol. VI, p. 62). Tal com afirmen Simon i Vila (ed., 1998, p. 14), l'estudi de la prosa dels místics rossellonesos s'hauria de reprendre; pel que fa a Guilla, Prat i Vila (2002, p. 219) han editat un petit fragment d'*Alas per volar a Déu* i jo mateixa (Miralles, 2006) he mirat de contextualitzar la seva obra en el món de la impremta perpinyanenca durant la segona meitat del segle XVII.

Departamentals dels Pirineus Orientals: els documents ens ennoven que vivia a la ciutat de Perpinyà, al costat del convent de Santa Caterina de Siena, que estava en actiu durant la segona meitat del Siscent i que tenia tota mena de clients: sabaters, hortolans, pagesos, botiguers, brasers, fusters, militars, eclesiàstics, professors, ciutadans honorats de Barcelona, nobles, etc.² Així, si tenim en compte que l'edat establerta per accedir a l'ofici eren vint-i-quatre anys, aproximadament,³ i que els primers documents conservats seus com a notari són de 1652, calculem que havia nascut c. 1628.

Els notaris són, a l'edat moderna, homes de lletres, i alguns d'ells dediquen les hores de lleure al conreu de la literatura: majoritàriament a la historiografia, però també a la poesia i al teatre⁴ i, com podem veure amb el cas que ara ens interessa, a les obres devotes. Els notaris rossellonencs no són pas cap excepció: de les darreries del segle xv és el *Libellus* d'Antoni Pastor, al segle xvi Francesc Comte redacta les *Il·lustracions dels comtats de Rosselló, Cerdanya i Conflent*, entre 1595 i 1655 Pere Pasqual escriu les seves memòries, a la segona meitat del segle xvii Lluís Guilla publica dos manuals devocionals i al Setcent el notari reial Josep Bosch confegeix les *Règles pour connoître la valeur des vieilles espèces de monnoie qui ont eu cours dans la province de Roussillon*. És també un notari qui, a principi del segle xvi, compila la *Rigaudina* o *Recol·lecta de tots los privilegis, provisions, pragmàtiques e ordinacions de la fidelíssima vila de Perpinyà*,⁵ i són membres d'aquest col·lectiu, alguns dels quals també arxivers, que emprenen tasques de catalogació i redacten inventaris dels fons documentals del Rosselló; entre aquests últims destaca la figura del notari de Perpinyà Francesc Puignau, que va dedicar més de trenta anys a l'estudi de la història en els arxius dels Comtats i que era considerat, entre els contemporanis, un bon coneixedor de les fonts documentals.⁶

2. Els protocols conservats són als ADPO: 3E1/3629-3634, 3E2/543 i 3E3/896. Al mateix fons es guarda el procés civil entre Guilla i el mercader Ramon Bou, de 1669-1670 (ADPO, 2B1098 i 2B1106).

3. Per als requisits per accedir a l'ofici de notari, vegeu Baiges (1994, p. 146-150); tot i que l'edat exigida era de vint-i-quatre anys, podia variar entre els vint i els vint-i-cinc en funció de les ciutats.

4. Unes consideracions generals sobre l'aportació dels notaris en el camp de la cultura es poden llegir a Solé i Verdés (1994, esp. p. 85-121). Els dos autors han explicat les raons que acosten el col·lectiu notarial sobretot a la ciència historiogràfica, i l'aportació dels notaris catalans en aquest camp ha estat estudiada per Duran (1994): dels dietaris de Jaume Safont, Pere Joan Comes o Esteve Gilabert de Bruniquer, passant per les genealogies de Didac i Jaume Garcia, etc., fins a les cròniques o històries de Pere Miquel Carbonell i Antoni Viladamor al Principat, Martí de Viciana a València i Francesc Comte al Rosselló.

5. Barcelona, Joan Rosenbach, 1510 (vegeu Norton, 1997, p. 179 i 333).

6. Per a Puignau, vegeu Capeille (1914, p. 496); sabem que l'historiador Jeroni Pujades hi entrà en contacte a través d'Alexandre de Cartellà i que copià i extractà materials que havia compilat el perpinyanenc (Miralles, 2010, p. 106-107). L'erudit barceloní dedica els primers folis del segon volum dels *Flosculi* a la documentació del Rosselló, bàsicament provinent de manuals notariais; hi trobem, entre altres, una còpia de la relació d'Antoni Pastor citada més amunt («Les extremes necessitats que passaren

En vida dels notaris Pastor, Comte, Pasqual i Bosch, la seva producció escrita mai no va arribar a les premses; sí, en canvi, la de Guilla. Tot amb tot, les obres dels tres primers han estat d'interès per a la historiografia contemporània, que ha vist en els seus escrits uns materials històrics de primera mà dels anys en què van viure els narradors,⁷ i la de Bosch fou publicada poc temps després de la mort de l'autor per l'erudit Josep Jaume.⁸ De la relació de l'estada de Joan II a Perpinyà escrita per Antoni Pastor, membre d'una destacada dinastia de notaris de Perpinyà, disposem de l'edició que a principi del segle xx en va fer Calmette, a banda que sabem que temps després d'haver estat redactada en circulaven còpies manuscrites; l'autor hi narra el sojorn del monarca entre els mesos de febrer i setembre de 1473 («ea omnia quae acta et gesta Perpiniani fuerunt propter serenissimi ac potentissimi domini regis Aragonum ingressum») i ens ennova que l'ha confegida a precés del seu fill Joan i d'alguns amics.⁹ Per un altre costat, les edicions de Masnou (1905) i de Simon i Vila (ed., 1998) han posat a l'abast del públic el dietari del notari Pere Pasqual, en què el perpinyanenc relata els fets del seu entorn familiar i també públic, des de notes sobre el seu llinatge, casaments, naixements i morts dels parents més propers, dades sobre l'administració del patrimoni familiar, etc., fins a la pesta de 1631 i 1639, l'arribada de les tropes al territori del Rosselló i els problemes dels allotjaments, així com l'entrada dels francesos i el setge de Perpinyà; el seu és un escrit adreçat a la família, vivents i per venir, que ha de servir d'exemple i de pauta de conducta, de guia, al seu entorn més proper.¹⁰ Finalment, tenim també una edició relativament recent de les *Il·lustracions* a cura de Joan Tres (Tres, ed., 1995), però ja als segles xvii-xviii la seva difusió manuscrita fou rica i el text serví com

y patiren los de la vila de Perpinyà, Argeles y Palau per causa de la vinguda de l'exèrcit del rey de França, y señaladamente los de Perpinyà, se veren ab treballs que ni carn de rossins ni de burros ni altres animals trobavan [...]. Las ditas afflictions y treballs que patiren los de Perpiñà foren en l'any 1473, com més clarament ho especifica, encara que en llengua latina, lo discret m^o Antoni Pastor, notari de Perpinyà, com a trobat personalment en la persecució que patiren, com ho referex ab la forma següent: "Licet natura hominum [...]"», BNF, Baluze 238, f. 14v-19v) o, per exemple, notes sobre els setges de Perpinyà de 1462 i 1542 dels manuals de Joan Batlle i Joan Serdà (BNF, Baluze 238, f. 4v). És també de J. Pujades una còpia de les *Il·lustracions* de Francesc Comte, tal com explico més endavant.

7. Que la de Comte no s'ha de considerar únicament una obra historiogràfica ho ha fet veure Solervicens (1997, p. 207-214).

8. *Règles pour connoître la valeur des vieilles espèces de monnoie qui ont eu cours dans la province de Roussillon ... avec l'arrêt du Conseil royal de la principauté de Catalogne, par Me. Joseph Bosch, notaire royal, greffier en chef de la Chambre du domaine du Roi en Roussillon* (Perpinyà, Joan Francesc Reynier, 1771). El manuscrit de Bosch fou completat, amb addicions i notes, per Jaume (Capeille, 1914, p. 73).

9. Les dades sobre Pastor i el text citat són preses de Calmette (1901). La còpia de Pujades es conserva a la BNF (vegeu *supra*, n. 6), mentre que la de Puignau, que sàpiga, no ha estat localitzada.

10. Pasqual es refereix sovint als destinataris finals del dietari; per exemple: «Sebran los qui vindran en lo món [...]», «Memòria sia de las personas que vindran en lo món [...]», «Fas esta memòria per a que se servescha no tant solament per mos fills y filles, sinó per tots mos descendents», etc. (Simon i Vila, ed., 1998, p. 80 i 110).

a font d'obres historiogràfiques posteriors: penso, per exemple, en el cas del jurista barceloní Jeroni Pujades, que tenia una còpia manuscrita de l'obra a la seva biblioteca, copiada en part per la seva mà, i que l'emprà repetidament a la seva crònica; o, més tard, en el del canonge Francesc Xavier Dorca, que l'aprofità per a la *Colecció de notícies para la historia de los santos mártires de Gerona*; d'altra banda, l'any 1879 el canonge de Vic Jaume Collell en va fer una edició parcial partint de la còpia de Pujades. Comte va exercir com a notari a Illa¹¹ i formava part d'un cenacle literari que girava a l'entorn de Jeroni de Pinós-Santcliment i Mai, hereu de la biblioteca de Miquel Mai i aglutinador d'homes de lletres i músics, i que entre els seus membres tenia el notari illenc, el poeta Joan Pujol, el teòleg Joan Lluís Vileta i el músic Pere Alberc i Vila.¹² A banda d'escriure les *Il·lustracions*, Comte va cultivar ocasionalment la poesia, tal com mostra un poema laudatori al *Lepant* del prevere Pujol (1573, f. 64v).

Lluís Guilla és un autor potser no tan conegut com Pastor, Pasqual o Comte, i això segurament perquè va escriure llibres de devoció i perquè, des de les pàgines que li va dedicar J. S. Pons, pocs han estat els que s'han interessat per la seva obra. Ara bé, al segle XVII el públic lector de Guilla devia ser més ampli —precisament perquè era autor de llibres de devoció— que el dels altres tres notaris plegats: Pastor i Pasqual escriuen per a la família i/o per als amics més propers, és a dir, per a un grup reduït de lectors, mentre que Comte, en canvi, ho fa per a un públic que vol més extens però que al capdavant també és limitat, perquè les seves *Il·lustracions* no van arribar a les premses i circulaven només en ambients erudits. Les dues obres de Guilla, *Manual de doctrina christiana* i *Alas per volar a Déu*, degueren difondre's sobretot entre les capes més populars de la població: són tots dos llibres petits (l'autor els descriu com a llibres «portàtils», pel seu format, de dimensions reduïdes, que el lector pot aprofitar per llegir sigui on sigui: a casa, a l'església i fins i tot al camp), suposem que a l'abast de les butxaques del consumidor, amb una

11. La documentació notarial, que es guarda als ADPO, ha estat resseguida per Joan Tres (ed., 1995, p. 18-19).

12. Tres (ed., 1995, p. 20-22) ha assenyalat la relació que unia l'historiador illenc i Jeroni de Pinós-Santcliment. Als ADPO (Sèrie 7 J 80, [s. n.]) es guarda una carta de Jeroni de Pinós a Comte, de l'octubre de 1558, en què el primer, des de Perpinyà, es dirigeix al segon, que era a Illa, per una qüestió personal; diu el següent: «[Al magnífich mossèn Comte de Illa, etc. En Illa] M^o Compte, ya pens aurà sabut com lo senyor don Pedro y io som despedits, y estich per a partir-me per a Ripoll y vull-me n'aportar a vòstron fill. Prech-lo que no se'n vulla enuyar, que-l me n'aport perquè li promet que no sabria viure sens ell, y estiga descañat que yo miraré per ell tant com si era mon jermà y procuraré que no-s partesc de mos ulls perquè no tinga avinentesa de fer alguna cosa que no degués y, com ho fes, no dexara de dir-li bé mon parer, y de assò pot estar molt descañat. Y no essent per altre effecte, reste comanant-me a ell y a tots los de sa casa. De Perpinyà, a xvii de octubre 1558. Al que us cumplís prest, don Hierònim de Pinós y de Mai». La lletra en qüestió es troba en un recull factici de documents que conté, entre altres, documentació sobre la impremta i la llibreteria a Perpinyà, una carta de Pinyes a Comte i documentació sobre la baronia de Pinós, de final del segle XVI.

clara funció didàctica i, doncs, útils i necessaris per a la formació de les ànimes. Desconec quin va ser el tiratge dels dos títols; que hagi pogut localitzar, hi ha quatre exemplars conservats de les obres impreses del notari de Perpinyà, però aquesta dada no ens permet fer-nos una idea real de la seva difusió: els dos tractats de devoció degueren formar part de les biblioteques de les classes més populars, tal com he assenyalat, i potser, pel format i pel valor econòmic, les generacions futures no van considerar necessari conservar-los per a l'esdevenidor.

En els repertoris i en els estudis sobre Guilla, i sobretot a partir de les publicacions de Pons (1929a i 1929b), hi ha hagut certa confusió pel que fa al nombre d'impressions de les obres del notari. Fins fa ben poc, l'única edició del *Manual de doctrina christiana* de la qual coneixíem exemplars havia vist la llum a Perpinyà, a les premses de la Viuda de Joan Figuerola, l'any 1685.¹³ Tot amb tot, Pons (1929a, p. 158 i 160) afirmava que hi havia una edició de 1669, per bé que només recollia la de 1685 a la seva *Bibliographie* (Pons, 1929b, núm. 157). Les aprovacions i les llicències, signades per Llorenç Carrera, Pere Nicolau Arnú, Vicent de Margarit i de Biure, Ramon Trobat i Josep Fontanella, són datades entre els mesos de novembre i desembre de l'any 1669, fet que predisposava a pensar que potser sí que va existir tot i no haver-ne trobat evidència material. D'altra banda, el prefaci de Guilla pot induir el lector a pensar el mateix: «No ha de aparèixer cosa estranya tornar imprimir lo que ya és imprès y publicar lo que ya és estat publicat»,¹⁴ diu el notari, però amb aquestes paraules no fa referència al llibre com a entitat física, sinó al fet que presenta modestament la seva obra com una compilació, els continguts de la qual, doncs, ja han estat impresos i donats a conèixer en les obres dels autors que compila. Ara bé, fa no gaire s'ha localitzat un exemplar d'una edició del *Manual de doctrina christiana* de l'any 1670, publicat a les premses de Joan Figuerola (i que es venia a casa del mateix Lluís Guilla), a la Mediateca de Perpinyà, fet que permet confirmar que efectivament sí que va existir una edició anterior a la de 1685 (no de 1669, data de les llicències, sinó amb peu d'impremta d'un any més tard).

13. Vegeu *Annuaire 1834* (p. 111), Torres Amat (1836, p. 302), Comet (1908, p. 43 i 95), Pons (1929a, p. 158 i 160; 1929b, núm. 157), Palau (1948-1990, núm. 149630), Desgraves (1983, p. 232), Serra (1996, núm. 34; 2001, núm. 33) i Vidal i Calmete (1906, núm. 1272); també era l'única que coneixia quan es va publicar per primera vegada aquest estudi a la revista *Afers* (2007).

14. Els prefacis del *Manual* i d'*Alas* són editats en apèndix; els segueixo, si no indico el contrari, quan cito.

MANV AL

DE DOCTRINA

CHRISTIANA.

Contenint set diferents tractats especificats en la tercera pagina.

*Recopilat , y traduit per LLUIS
GVILLA , Notari publich de la fide-
lissima Vila de Perpinya , pera vs , y
profit dels petits infants en en-
trant al vs de rao.*

Dedicat à la Serenissima Reyna
dels Angels , concebuda sens
macula de pecat original.

Ab Llicencia , estampat en Perpi-
nya , per IOAN FIGVEROLA ,

Any 1670.

Venense en casa del dit Lluís Guilla.

Pel que fa a l'altra obra que va escriure Guilla, *Alas per volar a Déu*, va ser publicada a Perpinyà l'any 1695 per Francesc Reynier. Els catàlegs ressenyen una o dues impressions anteriors, dels anys 1684 i 1685, la primera a les premses perpinyanques de Bartomeu Breffel, que no he localitzat segurament perquè no degueren existir.¹⁵ Al capítol intítulat «Per què y com se féu home lo fill de Déu», l'autor afirma que, «al cap de nou mesos de l'encarnació del fill de Déu, lo parí la santa Verge als vint-y-cinc de desembre en l'establia de Betlem, que, en aquest any que fas esta obra, ha mil sis-cents noranta-quatre anys» (Guilla, 1695, p. 140; cap. XL); si Guilla no va retocar el text deu anys més tard d'haver-lo escrit, aquesta ha de ser la data de factura de l'obra. D'altra banda, l'any 1695 és la data que figura a les aprovacions i als imprimàturs.¹⁶

Les obres de temàtica religiosa com aquestes dues de Guilla tenen un paper destacat a les premses de Perpinyà, i a les d'arreu del territori de parla catalana, tot al llarg del segle XVII.¹⁷ Tal com ja he assenyalat en un altre lloc, a la impremta i durant la segona meitat del Siscents, a la capital del Rosselló conviuen obres escrites en castellà i en català, sobretot, però també en llatí i en francès, de temàtica diversa, entre les quals predominen, amb diferència, les de caràcter devot. La peça més reeditada aquests anys és obra de Maria de Jesús de Ágrede, *Mística Ciudad de Dios*, i en català són especialment el jesuïta Antoni Ignasi Descamps, però també el notari Lluís Guilla, els autors amb més presència a la impremta. Descamps és qui impulsa la publicació de l'esmentada *Mística Ciudad de Dios* i l'edició trilingüe

15. Vegeu *Annuaire 1834* (p. 111), Torres Amat (1836, p. 302), Comet (1908, p. 43), Aguiló (1923, núm. 530), Pons (1929b, núm. 158), Palau (1948-1990, núm. 110821), Desgraves (1983, p. 234) i Serra (1996, núm. 32 i 42; 2001, núm. 31 i 41). Fa no gaire vaig raonar que la suposada segona edició d'*Alas*, de 1685, no va existir, partint de la base que si alguns repertoris la recullen és perquè han llegit malament Torres Amat (Miralles, 2006, p. 108, n. 36); tampoc no degué publicar-se la segona, tal com sembla demostrar el text de Guilla que cito a continuació (tot amb tot, no sé per quina raó Pons atribueix a Breffel l'edició de 1684, si és que no l'havia vista; potser perquè, seguint Comet, Breffel és l'impressor que treballa majoritàriament a Perpinyà durant aquest any).

16. Redactats entre els mesos de juny i juliol de 1695; les aprovacions les signen els doctors Galerí Joli i Josep Coma, la llicència d'impressió el vicari general Sadurní Cahors i de Soler, i els imprimàturs Pere de Calvo i Ramon Trobat. *Alas per volar a Déu* inclou, al final del volum, un *Tractat únic de la educació dels infants* (p. 180-191) i un *Tractat de l'exercici del sant Rosari* (p. 192-217); aquest últim va ser redactat amb posterioritat a la resta del llibre, tal com afirma Guilla: «Havent finit mon llibret y comunicat a una persona eclesiàstica, docta y espiritual, y per ella aplaudit per un llibret de or, atrahent y excitant al diví amor, me advertí que, atès havia tocada la devoció devem a la sereníssima reyna dels Àngels, hauria fet y faria bé de recopilar en dit llibre un devot modo de rezar lo Rosari. Y apareixent-me sobrar-li la raó, per ser est exercici lo més agradable a dita sereníssima princesa, com ho testifiquen l'història del gloriós patriarca sant Domingo y tants miracles y lo ús universal de tots los christians eclesiàstichs y seculars, he posat mà a la obra» (Guilla, 1695, p. 192-193). La devoció del rosari és molt present en la literatura religiosa dels segles XVII-XIX (vegeu Comas, 1993, p. 57 i s.).

17. Per a una panoràmica de la impremta perpinyanenca s'ha d'anar a Comet (1908); per al segle XVII, vegeu les aportacions de Miralles (2006) i Comas (2007), ara recollides en aquest volum.

de la sintaxi de Joan Torroella en terres nord-catalanes, és autor del *Llibre de la Congregació y germandat de la santíssima Verge del Socorro* (Perpinyà, Joan Boude, 1666) i de la *Vida del venerable padre Francisco Suárez* (Perpinyà, Joan Figuerola, 1671-1672), i li han estat atribuïts altres textos.¹⁸ La producció del notari Lluís Guilla és d'una altra volada i per això és difícilment comparable amb la de Descamps: el segment de públic al qual s'adrecen no és el mateix i aquest fet, per si mateix, ja actua com a condicionant a l'hora d'escriure i el resultat no és evidentment igual.

El *Manual* i *Alas* són obres que mostren paral·lelismes textuais, de fonts, de mètode, etc., i que s'han de llegir plegades. Pons (1929a, p. 160) ja va assenyalar que del *Manual* de Guilla «on en reconnaît le contenu ou du moins la méthode dans ses *Ales per volar a Deu* (1695)», i és ben cert.

Els dos volums de Guilla tenen un clar destinatari. Al pròleg al *Manual de doctrina christiana* l'autor fa referència als seus fills, petits aleshores, potser en edat d'aprendre de lletra, i justifica la decisió d'escriure una obra d'aquestes característiques impel·lit per la necessitat d'educar els seus descendents¹⁹ i per anar d'acord amb les directrius de l'Església, que considera l'ensenyament de la doctrina als nens la llavor necessària que fa que l'home pugui créixer com un bon cristià; ara bé, els pares poden aprofitar-se igualment de l'obra: «Fes, donchs, bèurer a tos petits infants de l'aigua cristal·lina de la sana y santa doctrina y documents de aquest *Manual*, y digna't tu de llegir-lo tot seguidament [...]»; i insisteix: «ab tot, no dupto que en ell se podran instruir molts qui són hòmens ya fets». *Alas per volar a Déu*, l'autor confessa haver-lo escrit «per ma instrucció» i haver-lo convertit en un volum per publicar, és a dir, haver-ne fet «obra comuna», per caritat cristiana i seguint els consells d'«una de las personas qui tenen imperi sobre ma ànima», i insisteix al pròleg, tal com havia fet anys abans amb el *Manual*, que el seu és un llibre no «per personas doctas sinó per comunas y ordinàrias» i més en concret dirigit a les dones i els nens.²⁰ El volum d'*Alas per volar a Déu* comprèn també un tractat per resar el rosari i el *Tractat únic de la educació dels infants*; en aquest últim, en vuit capítols, Guilla dóna pautes concretes als pares: explica l'educació que els nens petits han de rebre, des del seu naixement fins que arriben a l'ús de la raó (és a dir, abans de

18. Vegeu Miralles (2006, p. 99-103).

19. Ho expressa clarament («lo principal intent de fer-lo és estat per la instrucció de ma tendra família y dels petits infants») i la primera persona hi apareix sovint (vegeu, per exemple: «a més de las plàticas que los pares acerca d'esta doctrina devem fer als fills, és un important medi, per los qui saben o aprenen de llegir, donar-los a llegir llibres que tracten d'esta doctrina»; o bé: «lo que experimentant clarament en ma tendre família [...]»).

20. Tot i el deute amb Francesc de Sales (vegeu Pons, 1929a, p. 162), és clar que aquesta és la intenció que guia l'autor.

poder llegir la resta del volum),²¹ i l'omple de consells per a aquesta etapa de la vida dels infants i per quan ja són més grandets.²²

L'autor escriu en català, explica, pel poc coneixement de les altres llengües (llatí, francès i castellà) que tenen les classes populars (i les criatures).²³ En un moment en què les autoritats insisteixen en la necessitat que la població aprengui francès i poc abans de l'aparició dels primers catecismes bilingües (català-francès) al Rosselló, l'ensenyament dels preceptes de la doctrina cristiana es continuava fent en la llengua del poble, el català, per tal que fossin entesos i apresos amb facilitat.²⁴

Així, i consegüentment, el del notari és un llenguatge planer, sense retoricismes, amb crides constants a l'atenció al lector, fàcilment comprensible per a un públic poc cultivat; farceix la doctrina de versos senzills de recordar, exemples i apòlegs, de manera que aconsegueix un text no gens feixuc. Atès el seu caràcter compilatori, de vegades Guilla addueix textos que ha hagut de traduir d'altres llengües, i s'excusa, conscient, dels errors en què ha pogut incórrer. Però que el contingut i recursos siguin manllevats d'altri no desmereix la intenció final d'allò que vol transmetre: «Y en particular te advertesc que en molts versos que en lo present llibret trobaràs, com no·ls he trobats fets en nostra llengua, podrà ser qu'en la traducció, si ets poeta, hi trobaràs alguna falta de formalitat, però com aqueixa sia sols exterior, no llevarà res a la bondat del llibret».

Guiter (1970-1972, núm. 6 i 14) nota, a propòsit de Guilla, que «sovint la forma literària queda lluny de la perfecció, i va coix més d'un vers desgraciat»; no em sembla, però, que el cas del perpinyanenc sigui el d'altres obres devotes: «La intenció d'aquests catecismes és totalment extraliterària», afirma Comas (1993, vol. v, p. 487) seguint els mots del pròleg del *Breu compendi de la doctrina christiana* de Simeón de Guinda, d'on cita: «Havent de servir est diàlogo per persones vulgars i senzilles, no s'ha posat cuidado en lo estil, atenent sols a la utilitat i no a l'elegància, perquè la força per quedar impressionades estes màximes cristianes als pobres ignorants, buscant fruit i no flors, no ha d'estar en la composició de les veus sinó en la raó». Guilla, que en nombroses ocasions busca la complicitat del lector

21. «La primera edat és la millor per la cultura de l'ànima. A la part que inclinareu l'arbre quant petit, lo trobareu quant serà gran. Imprimiu, doncs, de bon hora a vostres infants un bon natural, perquè aquest, com també lo mal, o tart o may se dexa. [...] Això se'ls imprimirà y, quant arribaran a l'ús de la raó, ya tindran fet un bon plec» (Guilla, 1695, p. 182-183).

22. Per exemple, en parlar de l'educació de les filles, adverteix a les mares: «Arrancau-los aqueixos romances y llibres de comèdies y novelas de llurs mans, que no fan que inspirar-los l'amor profà al cor» (Guilla, 1695, p. 189).

23. Els pròlegs de les obres de l'època són farcits de justificacions sobre l'idioma emprat: majoritàriament, i pel que fa al català, es recorda que aquesta és la llengua de la pàtria, natural, i que és aquesta la raó que en legitima l'ús.

24. Per al Rosselló, vegeu Miralles (2006); vegeu també Comas (1993, vol. v, p. 485-487) per a tot l'àmbit català.

igualant-s'hi, ja sigui perquè s'ho creu, ja sigui per captar-ne l'atenció i l'afecte, fa referència només a la forma versificada del seu escrit, no a la prosa, i d'altra banda, es dirigeix aquí a un lector minoritari («si ets poeta»), no a la resta: sembla, doncs, més una *captatio* en la línia de les que trobem en tantes obres de l'època que no pas una decidida voluntat de descurança en el seu estil. Es preocupa de les «flors», de la forma, perquè, si no, no miraria de justificar-se, i també del «fruit», és a dir, del fons.

El notari rossellonenc mira d'implicar el lector en el que exposa, i ho fa involucrant-se amb el que explica, fent-se present en cada instant, amb referències a la pròpia família, com he dit, o presentant-se ell mateix com a exemple:

Mon Etern Pare, yo prenc sobre de mi y m'encarrego de tots los pecats del pobre Lluís Guilla, y vull sofrir per son amor tots torments, y la mateixa mort que yo muyra, sols ell visca: que yo sia crucificat, sols ell sia glorificat. Tot lo predit resulta del que ha escrit lo gloriós sant Francisco de Sales, en sos llibres de l'Amor diví, tomo segon, llibre dotse, capítol dotse. (Guilla, 1695, p. 26)

Guilla insisteix en la necessitat de memoritzar els textos que aplega («En lo present llibre se trobaran moltes jaculatòries per imprimir-las en la memòria, per servir-se d'elles a tot moment, a fi que per falta de llenya no corra perill de apagar-se aquest foc sagrat»), una pràctica que es vol que sigui habitual en els catecismes de l'època que, des de final del segle XVI, van incorporant el recurs d'introduir-hi la doctrina en forma de preguntes i respostes²⁵ (vegeu el capítol sisè del *Manual de doctrina christiana*: «De alguns principals misteris de la fe en forma de demanda y resposta»; Guilla, 1685, p. 37-53). L'autor, d'altra banda, reitera sovint que cal llegir i rellegir les lectures per entendre-les, ahora que dóna les pautes per tal que puguin ser profitoses: «Llitg ab reflexió y rumia lo que hauràs llegit, que aqueix és lo llegir dels savis» (Guilla, 1685, p. 9). Els savis, però, no són aquells que acumulen erudició i prou, sinó els que guarden coneixements que són útils i necessaris per regir la vida del cristià: «Tots los doctors en theologia, en lleys y medicina, sens la ciència de salvar-se són ignorants. ¿Què aprofita tant de ciència, tant de grec, tant de llatí y olvidar-se del Bé infinit, qu'és l'últim fi?» (Guilla, 1695, p. 76-77).

Les de Guilla no són obres originals, en el sentit que el que hi és dit és de col·lita pròpia, tal com deixa ben clar. La portada del *Manual de doctrina christiana* aclareix que aquest és un volum «recopilat i traduït per Lluís Guilla», i més endavant reitera el mateix al pròleg; l'autor, doncs, tria, compila, tradueix i adapta a un discurs senzill les obres que creu imprescindibles per a la formació de les ànimes. Amb *Alas per volar a Déu*, d'altra banda, passa exactament el mateix: el notari parla del

25. Vegeu Comas (1993, vol. v, p. 485).

seu volum com una «recopilació» i confessa que «no he fet que rescriurer y recopilar las mateixas cosas ya muchas vegadas publicadas». Es fa, doncs, evident, la necessitat i la utilitat de traduir obres pietoses per tal d'acostar-les al lector que no és capaç de llegir-les en la llengua original, alhora que es defensa la validesa d'oferir al públic una tria («de muchas flors compòndrer est ramellet») que faci més planera l'assimilació dels preceptes que s'exposen.²⁶

Pons (1929a, p. 160 i s.) va fer veure el gran deute de Guilla amb sant Francesc de Sales, un deute que ja palesa el títol d'*Alas per volar a Déu* i que trobem tot al llarg de la seva obra. També que aquesta no és l'única font de la qual es val i que és majoritàriament dels autors espanyols que poa. Guilla cita pertot i molt, perquè el seu és un recull de preceptes escollits, manlevats als savis en la ciència de salvar-se, per dir-ho com ho diria ell. D'autors com santa Teresa, sant Tomàs, sant Joan d'Àvila, sant Agustí i sant Bernat, passant per sant Robert Bel-larmí, Jean Baptiste Saint-Jure, Tomàs de Kempis, el cardenal Giovanni Bona (de l'obra del qual s'havia imprès una traducció catalana a Perpinyà l'any 1668), Miguel de Medina, Juan Azor, Alonso de Vascones, Antonino Diana, Paul Laymann, Martín de Azpilcueta, Antonio de Molina, Josep Rocafull, François-Louis de Blois, Alanus de Rupe, Juan Eusebio Nieremberg, etc. De vegades cita de primera mà indicant quina és la procedència, en ocasions es limita a fer veure que el que diu és tret d'un altre autor sense especificar-ne el nom («de molts sants y doctors», d'«altres» o d'«un altre»), quan la seva és una font indirecta pot indicar-ho o no, i també pot ser que tradueixi o adapti sense advertir-ho al lector perquè, per transmetre la veritat, no és necessari saber qui és l'autoritat que la dicta. El rossellonès se serveix, doncs, d'un bon nombre de fonts, i l'ús que en fa mereixeria un estudi aprofundit.

Guilla es diu «escrivà» i es nega, a consciència, la qualitat de «docte»; se'ns presenta com un simple devot, com nota Pons (1929a, p. 165), com un notari que ha llegit i que vol compartir, fer llegibles, obres que d'altra manera no haurien pogut ser a l'abast d'alguns dels seus contemporanis. Ara bé, l'autor és un devot, però un devot que compon i escriu amb traça, amb gràcia i tot, que a partir de les paraules dels altres sap construir un discurs, fer-lo proper, implicant-s'hi i buscant la complicitat del lector, que aconsegueix al capdavant el que des del primer moment perseguia: transmetre i commoure, inspirar amor i temor de Déu, fer familiars al lector, amb exemples morals, oracions, meditacions, jaculatòries, directament exhortant-lo i amb bona dosi d'altres recursos psicològics, els preceptes de la doctrina.

Els notaris, avesats en l'ofici d'escriure, redactaven quasi maquinalment capítols matrimonials, testaments, procures, arrendaments i debitoris; altrament, s'espla-

26. La traducció d'obres devotes, del llatí i d'altres llengües a la vernacla pròpia, és habitual a l'època i no només a l'àrea de parla catalana, independentment de les lluites lingüístiques conseqüència de la situació política que pugui travessar un territori.

iaven llegint i van saber veure en la història, la poesia, el teatre i la religió una manera de fer visible aquest ofici d'escriure que exercien en camps més enllà del merament professional, de fer-se així un lloc en la literatura i d'intervenir en la formació dels gustos i les idees i punts de vista dels seus contemporanis. Guilla és només un d'aquests casos, el d'un laic devot que va endinsar-se en un món reservat en principi als eclesiàstics i que va aconseguir publicar i difondre, pouant d'altres obres, emparant-se en altres noms, una tria seva de preceptes morals, una guia de conducta per als bons cristians, escrita amb ofici i traça, no sense eficàcia.

APÈNDIX

Manual de doctrina christiana (Guilla, 1685, f. [*6-*8v])²⁷

Pròlec al lector

Sabent, amic lector, quan convé al servey de Déu y quant agradable li és doctrinar als petits infants en arribant a l'ús de rahó, perquè en los principis se alcànçan las costums de bonas o males inclinacions, y esser de tanta importància lo ensenyar-los en los principis, que per ser-ho tant lo summo pontífice Climent Octau, en una bulla que va impressa en la *Declaració de la doctrina christiana* composta per lo eminentíssim cardenal Belarmino, confessa que la sollicitud y cuidado del pontífice romà principalment ha de ser procurar que los petits infants sían ensenyats en la doctrina christiana, per a que en un mateix temps en ells cresca la pietat y observància dels divins preceptes. Considerant que per aquest efecte, a més de las plàticas que los pares acerca d'esta doctrina devem fer als fills, és un important medi per los qui saben o aprenen de llegir donar-los a llegir llibres que tracten d'esta doctrina, y de devoció y edificació, per a que, així com los minyonets a pur ohir las mares y gorgear ab ellas aprenen a parlar llur llengua, així a pur llegir estos llibres aprèngan los petits infants, en arribant a l'ús de rahó, las bonas inclinacions y costums que en ells se ensènyan. Y així com en certas montanyas de què parla lo gloriós Sant Francisco de Sales, en sa *Introducció a la vida devota*, en la segona part, capítol vint-y-hu, las llebras en mitg de l'ivern se tórnan blancas, perquè no ménjan ni beuhen sinó la sola neu, així los petits infants, a força de llegir los dits llibres de devoció y edificació, alcançaran, mediant lo divin favor, la blancura y hermosura de virtuts y bonas costums, y se'ls pegará lo amor y temor de Déu. Y així preocupats no donaran, alomenos tant fàcilment, lloc a las malas inclinacions que brota nostro fràgil naturalesa.

Advertint que si bé d'estos llibres y ha gran abundància, però casi tots van impressos en llenguas llatina, francesa o espanyola, las quals no entenen, com no entenen, los petits infants, se fatígan en llegir-los, sens rèbrer de llur lectura algun fruit. Lo que experimentant clarament en ma tendre família y condolent-me de llur infructuós treball, he fet lo present *Manual* en nostra natural llengua, recopilant en aquel del que la santa Iglésia cathòlica, apostòlica, romana, y los sagrats doctors nos ensènyan, los més importants principis y

27. Seguim, per a l'edició, la segona de 1685, que no presenta diferències substancials amb l'anterior de 1670 si no és pel que fa a alguns usos gràfics.

documents que poden ser aptes, mediant lo divino favor, per a causar en los cors dels petits infants bonas impressions y piadosas inclinacions.

Y si acàs te apar, pio lector, que yo no tinc autoritat per a publicar semblant obra, dic que tindrias alguna rahó si yo publicava cosa mia, per ser yo de ninguna o poca opinió, però en aquest petit llibret no trobaràs cosa mia, que no he fet més que copiar, recopilar y traduir, y de moltes flors compòndrer est ramellet. Per lo tant, no ha de aparèixer cosa estranya tornar imprimir lo que ya és [estat] <im>imprès y publicar lo que ya és estat publicat, no havent-hi altra mudança ni diferència que en lo llenguatge y haver-ho guisat de manera que pugua servir de manteniment espiritual, en particular del[s] petits infants en entrant a l'ús de la rahó, y per a comoditat d'ells y de molt[s] altres que, si bé poden saber lo mateix que ací se ensenya, valent-se dels originals de ont ho he tret, però serían menester molts llibres, perquè no-s troba tot en un sinó en molts (tractant lo un una cosa, l'altre un-altra); y en lo present ho trobaran seguidament, ab la comoditat de ser lo llibre portàtil, per poder-se'n servir en totas ocasions: en la casa, en la iglésia y en altrás parts.

Y si, ab tot, ma poca o ninguna opinió te podrà causar alguna indevoció, te ha de satisfiser y suplir la autoritat dels doctors qui apròban lo present llibret y esser la doctrina d'ell tant clara que en gran part és de fe cathòlica y, en [impr. em] part, no necessitat de citació de qui ho diu. Però, ab tot, he volgut en moltes parts citar los sants y doctors de ont ho he tret, per mayor satisfacció mia y devoció tua.

Fes, donchs, bèurer a tos petits infants de l'aigua cristal·lina de la sana y santa doctrina y documents de aquest *Manual*, y digna't tu de llegir-lo tot seguidament, que, encara que lo principal intent de fer-lo és estat per la instrucció de ma tendra família y dels petits infants, ab tot, no dupto que en ell se podran instruir molts qui són hòmens ya fets, y confio que tu en alguna cosa trobaràs satisfacció, alomenos en la brevedat. Y si en ta ànima causa algun bon moviment, dóna a Déu las gràcias, estima ma voluntat y prega al Senyor, que yo me aprofite del que per bé de altres publico y no sia com la campana de dur bronse, en tocar y no sentir, y, ensenyant a altres a recullir-se, no me reste a la lluna.

Alas per volar a Déu (Guilla, 1695, f. aiiij-[av]v)

Prefaci

Amic lector, prec-te llíjas aquest Prefaci per ta satisfacció y la mia. Un de tres intents ha de tenir qui vol imprimir alguna obra: ostentar son ingeni, entretenir al lector o aprofitar al pròxim. Sols aquest últim fi pot ser lo meu. Si bé és veritat que ma primera intenció fonc fer esta recopilació per ma instrucció, després, persuadit de una pia charitat envés lo pròxim, he deliberat de fer la obra comuna, sens reparar al perill a què me exposo de ser censurat y reprochat de l'atreviment d'esta empresa. Si bé, després de haver-ho deliberat, he sentit en mi tant gran pusil·limitat de posar-ho en execució que és estat necessari que una de las personas qui tenen imperi sobre ma ànima, comunicada a ella la obra, me haja persuadit fortament que yo debia vèncer la dita pusil·limitat, perquè lo llibret seria de molta utilitat per las mateixas raons que yo al·lego en lo present prefaci.

Yo li he posat per títol *Alas per volar a Déu*. Yo no te vull referir assí las raons per las quals me apar que aquest llibret mereix aqueix títol, això seria repetir inútilment lo que tu, si tens gana d'aprofitar-te, llegiràs més útilment. Llitg-lo i torna'l llegir ab pausa, atenció y bona voluntat, que yo crec diràs me ha sobrat la raó de haver-lo així intitulat. Perquè tu no

trobaràs en ell que veritats, que màximas, que sentències y que aspiracions o jaculatòries de or, que excítan al menyspreu del Món, a l'horror del pecat y a l'amor y temor de Déu, que tot són alas per volar a Déu.

Yo se bé que no tinc autoritat per fer imprimir obra alguna, però yo no intento imprimir cosa mia: yo confesso qu[e], en substància, no he fet que rescriurer y recopilar las mateixas cosas ya muchas vegadas publicadas. Las mateixas flors te presento, amic lector, però lo ramellet que yo d'ellas te fas és ab tal asseo, modo y adorno, y tant gustós y atrahent, ab tal brevedat y elegància, que penso que en nostra ni altra llengua tu no n'hauràs vist un de semblant. Yo no vull dir que aquest sia lo millor, pus confesso que l'he tirat de altres, sinó que no hauràs vist un llibret que tot sol continga tantas cosas com aquest conté, y ab tanta brevedat en sos capítols. De manera que aquest petit llibre se pot dir molts llibres, pus lo que en ell se conté o és en un gran tomo o espargit en molts llibres, qu'és dificultós d'instruir-se de tantas cosas ab ells, y, ab aquest, molt fàcil y ab la comoditat de portàtil, per servir-se'n en casa, en l'iglésia y en la campanya.

No intento l'impressió per personas doctas, sinó per comunas y ordinàrias, las quals, per no haver-hi un llibret com aquest en nostra llengua y no entèndrer altras llenguas, déixan de ser instruïdas. En lo que tot fàcilment se podran ab aquest instruir, y més en particular donas y minyons, los quals ya, des de l'ús de la raó, podran pèndrer y tenir principis celestials. Per lo que te amonesto, ab tot encariment, que aquest llibret sia la freqüent lectura de tos infants, per procurar-los un bon plec y dits principis celestials. Quant lo hauràs llegit, fes la reflexió a tot lo que dic, y diràs, sens dupte, que tinc raó de dir lo que dic, y crec diràs qu'és un llibret tot d'or.

Que si, ab tot, tu hi trobas algunas pequenas imperfeccions, ¿què molt? Pus la mateixa naturalesa obrerà tant sàvia, com discorr lo gloriós sant Francisco de Sales (en lo prefaci que fa en un de sos tomos de l'*Amor diví*, fent la producció dels raïms produeix, com per una prudent inadvertència, tantas fullas, que y ha moltas vinyas que tenen necessitat de ser desfulladas), ¿què-s pot esperar de mi, que no só un bon obrer ni tinc las qualitats de un doctor ni de docte sinó que só sols un pobre escrivà? Aqueixas imperfeccions, per falta de aqueixas qualitats, no me serà estat possible evitar. Y en particular te advertesc que en molts versos que en lo present llibret trobaràs, com no·ls he trobats fets en nostra llengua podrà ser qu'en la traducció, si ets poeta, hi trobaràs alguna falta de formalitat, però com aqueixa sia sols exterior, no llevarà res a la bondat del llibret.

No·m resta, amic lector, altra cosa a dir-te sinó d'exhortar-te humilment de pregar a Déu y demanar-li me concedesca las gràcias me són necessàrias a fi que, després de haver mostrat als altres lo medi de arribar a la carrera y de avançar-s'i, yo no me reste per lo camí.

BIBLIOGRAFIA

- AGUILÓ FUSTER, Marià (1923). *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*. Madrid: Sucesores de Rivadeneyra. [Reimpr. facs. Barcelona; Sueca: Curial, 1977]
- Annuaire 1834*. «Notices biographiques sur les hommes nés dans le Département des Pyrénées-Orientales, qui se sont distingués par leurs écrits, par leurs actions ou par leur mérite». A: *Annuaire statistique et historique du Département des Pyrénées-Orientales, pour l'année 1834*. Perpinyà: Joan Baptista Alzine, p. 101-141.

- BAIGES, Ignasi J. (1994). «El notariat català: origen i evolució». A: SANS I TRAVÉ, J. M. (coord.). *Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català* (Barcelona, 11-13 novembre 1993). Barcelona: Fundació Noguera, p. 131-166.
- CALMETTE, Joseph (1901). «*Libellus d'Antoine Pastor*». *Revue d'Histoire et d'Archéologie du Roussillon*. Vol. II, p. 241-264.
- CAPELLE, Jean (1914). *Dictionnaire de biographies roussillonnaises*. Perpinyà: Impr.-Libr. Catalane de J. Comet. [Reimpr. facs. Marsella: Lafitte Reprints, 1978]
- COMAS, Antoni (1993). *Història de la literatura catalana: Part moderna*. Vol. V-VI. Barcelona: Ariel, 1993.
- COMAS, Mercè (2007). «Un apunt sobre la literatura impresa a Perpinyà al primer terç del segle XVII». *Randa*, núm. 57: *Homenatge a Jordi Carbonell/3*, p. 55-74. [Veg. *supra*, p. 59-84]
- COMET, Joachim (1908). *L'imprimerie à Perpignan depuis les origines jusqu'à nos jours*. Perpinyà: J. Comet. [Extrait du XLIXe Bulletin de la Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales]
- DESGRAVES, Louis (1983). *Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au XVIIe siècle*. Vol. IX. Baden-Baden: Valentin Koerner. (Bibliotheca Bibliographica Aureliana; XCVII)
- DURAN, Eulàlia (1994). «L'aportació dels notaris a la historiografia catalana». A: SANS I TRAVÉ, J. M. (coord.). *Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català* (Barcelona, 11-13 novembre 1993). Barcelona: Fundació Noguera, p. 321-331. [Ara a DURAN, E. (2004). *Estudis sobre cultura catalana al Renaixement*. València: Edicions 3i4, p. 501-517]
- GIBRAT, Joseph (1908). «Deux familles catalanes au XVIIIe siècle». *Revue Catalane*, núm. 15 (març), p. 90-94.
- GUILLA, Lluís (1670). *Manual de doctrina christiana*. Perpinyà: Joan Figuerola.
- (1685). *Manual de doctrina christiana*. Perpinyà: Viuda de Joan Figuerola.
- (1695). *Alas per volar a Déu*. Perpinyà: Francesc Reynier.
- GUITER, Enric (1970-1972). «Literatura catalana moderna al Rosselló». *Revista Catalana*, núm. 6 (1970), p. 9-24; núm. 8 (1970), p. 13-32; núm. 9 (1971), p. 9-24; núm. 10 (1971), p. 9-24; núm. 11-12 (1971), p. 19-46; núm. 13 (1972), p. 15-30; núm. 15 (1972), p. 9-22.
- MASNOU, Paul (1905). «Les mémoires du notaire Pasqual». *Revue d'Histoire et d'Archéologie du Roussillon*, vol. VI, p. 178-192, 212-223, 245-256, 277-288, 309-320, 340-352.
- MIRALLES, Eulàlia (2006). «La llengua de la impremta a Perpinyà durant la segona meitat del segle XVII (1650-1699)». A: VALSALOBRE, P.; SANSANO, G. (ed.). *Francesc Fontanella: Una vida, una obra, un temps*. Bellcaire d'Empordà: Vitel·la, p. 93-123. [Veg. *supra*, p. 95-116]
- (2010). *Sobre Jeroni Pujades*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- NORTON, Frederick J. (1997). *La imprenta en España (1501-1520)*. Ed. a cura de Julián Martín Abad. Madrid: Ollero & Ramos.
- PALAU I DULCET, Antoni (1948-1990). *Manual del librero hispano-americano*. Barcelona: A. Palau. 36 v.
- PASTRE, Louis (1907-1908). «La langue catalane populaire en Roussillon». *Revue Catalane*, núm. 11-12 (1907), p. 337-341, 353-358; núm. 13-20 (1908), p. 53-59, 78-87, 125-128, 147-152, 184-189, 205-210, 238-245.
- PONS, Josep Sebastià (1929a). *La littérature catalane en Roussillon au XVIIe et au XVIIIe siècle*. Tolosa: Édouard Privat; París: Henri Didier.

- PONS, Josep Sebastià (1929b). *La littérature catalane en Roussillon (1600-1800): Bibliographie*. Tolosa: Édouard Privat; París: Henri Didier.
- PRAT, Enric; VILA, Pep (2002). *Mil anys de llengua i literatura catalanes al Rosselló*. Canet de Rosselló: Trabucaire.
- PUJOL, Joan (1573). *La singular y admirable victòria que, per la gràcia de nostre senyor Déu, obtingué el sereníssim senyor don Joan d'Àustria de la potentíssima armada turquesca*. Barcelona: Pere Malo.
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi (1986). *Història de la literatura catalana*. Vol. III. Barcelona: PAM.
- SERRA I KIEL, Dolors (1996). *Bibliografia nord-catalana*. Barcelona: PAM.
- (2001). *Bibliografia de Catalunya Nord (1502-1999)*. Perpinyà: Universitat de Perpinyà. Institut Català de Recerca en Ciències Socials. [*Terra Nostra*, núm. 100; monogràfic]
- SIMON, Antoni; VILA, Pep (ed.) (1998). *Cròniques del Rosselló: Segles XVI-XVII*. Barcelona: Curial.
- SOLÉ, Sebastià; VERDÉS, Pere (1994). «L'aportació dels notaris a la societat catalana en els camps del dret, la història, la literatura i la política». A: SANS I TRAVE, J. M. (coord.). *Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català* (Barcelona, 11-13 novembre 1993). Barcelona: Fundació Noguera, p. 13-130.
- SOLERVICENS, Josep (1997). *El diàleg renaixentista: Joan Lluís Vives, Cristòfor Despuig, Lluís del Milà, Antonio Agustí*. Barcelona: PAM.
- TORRES AMAT, Fèlix (1836). *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura de Cataluña*. Barcelona: Imprenta de J. Verdaguer. [Reimpr. facs. Barcelona; Sueca: Curial, 1973]
- TRES, Joan (ed.) (1995). Francesc Comte. *Il·lustracions dels comtats de Rosselló, Cerdanya i Conflent*. Barcelona: Curial.
- VIDAL, Pierre; CALMETTE, Joseph (1906). «Bibliographie roussillonnaise». *Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales*, vol. 47, p. 5-558.